

יודע צדיק נפש בהמתו: בעלי חיים ביצירת עגנון*

דן משייקר

בוגר M.A. בחוג לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר אילן, מורה ומרצה לספרות בחוגים שונים.
דוא"ל: muppymotek@gmail.com

רבות נכתב על כתביו של הסופר ש"י עגנון, זוכה פרס נובל לספרות לשנת 1966. עגנון הוא הסופר העברי הנחקר ביותר לאורך השנים. היבטים שונים בכתביו נותחו לפני ולפנים, אולם יחסו הערכי של הסופר כלפי בעלי חיים, כפי שבא לידי ביטוי ביצירותיו, טרם נבדק. עד כה עסק המחקר בתחום בעיקר בבעל החיים כמטאפורה, משל, דימוי ואלגוריה לאדם. אף כי עגנון משתמש באזכורים של בעלי חיים ביצירותיו גם לצרכים אלה, המאמר הנוכחי נוגע דווקא באופן שבו עגנון מביא לידי ביטוי ביצירותיו את התפיסה הגורסת שהאדם הוא חלק מעולם שבו מתקיימות בריות חיות שונות, ולפיכך עליו להתנהל בעולם זה בזהירות ותוך הפגנת התחשבות באתר. היחס הערכי שמפגין עגנון לבעלי החיים ביצירותיו נבחן לאור הידע הקיים על המקורות היהודיים השונים אשר השפיעו על תפיסת עולמו. בנוסף, כתיבתו של עגנון נבחנת לאור האקוקריטיסיזם, תחום מחקר הבוחן את הכתיבה הספרותית מן הזווית האקולוגית וחוקר את היחס בין הסופר לסביבת החיים שבה הוא חי וכותב ואת יחסי הגומלין בין האדם לסביבה, לטבע ולבעלי החיים כפי שהם באים לידי ביטוי בספרות, על מגוון תחומיה.

מילות מפתח: ש"י עגנון, בעלי חיים, ספרות, אקוקריטיסיזם

הרי ששמעתי קול כלב נובח, קול ציפור מצייצת, קול תרנגול קורא, איני יודע אם מודים לי על כל מה שסיפרתי עליהם או אם קוראים עלי תגר. (עגנון, תש"ס)

התבטאות זו מעידה על כך שעגנון הקדיש תשומת לב ייחודית לבעלי החיים, כחלק מנוף החיים שאותו תעד בכתביו. בכתבתו הוא שם דגש מיוחד על תיאור מדויק ככל האפשר של בעלי החיים מבחינה זואולוגית. לצורך כך התייעץ עם הוטרניר הראשון של ירושלים, ד"ר יוסף שם טוב, ועם הזואולוג ישראל אהרוני (באר, 1988; שושן, 1971; לי, 1993). יחד עם זאת, חשוב לציין כי עגנון מעולם לא אימץ בעלי חיים לביתו ולא היה לו עניין בכך (לאור, 1998). התייחסותו של עגנון אל בעלי החיים,

ק רפוס יצירת עגנון שזור בהתייחסות ענפה לבעלי חיים. התרנגול בשלל מופעיו השונים, לדוגמה, מופיע ב-18 מתוך 23 הכרכים של כתביו שראו אור. יתר על כן, בנאום שנשא לכבוד זכייתו בפרס נובל לספרות מצא עגנון לנכון להתייחס גם לבעלי חיים:

"כדי לא לקפח שכר כל ברייה חייב אני להזכיר בהמות חיות ועופות שלמדתי מהם. כבר אמר איוב (פרק לה, פסוק יא), מלפנו מבהמות ארץ ומעוף השמים יחכמנו. מקצת מה שלמדתי מהם כתבתי על ספרי. אבל חוששני שלא למדתי כל צרכי.

* מאמר זה מבוסס על עיבוד תמציתי של עבודת תזה, שהוגשה על ידי מחבר המאמר, בנושא: בעל החיים כישות עצמאית ודמונית ביצירת עגנון, בהנחיית פרופ' הלל וייס, אוניברסיטת בר אילן.

הפוסקים ומשוררינו הקדושים וחכמי ימי הביניים ובראשם אדונינו הרמב"ם ז"ל [...] אם כן למה פרטתי את ספרי היהודים? מפני שהם העמידוני על עיקרי. (עגנון, תש"ס)²

מתוך דברים אלה אפשר להבין כי למקורות היהודיים הייתה השפעה מכרעת על עגנון ועל כתיבתו. לפיכך, מעניין לבדוק מהי השקפת העולם המובאת במקורות אלה בנוגע להיבטים השונים של הקשר אדם-חיה.

בחינת הטקסטים המקראיים מעלה התייחסות אמביוולנטית לכל הקשור למעמדו של האדם אל מול מעמדו של בעל החיים. וליתר דיוק, למקומו של האדם כחי החזק והשולט בהשוואה לבעל החיים הנשלט. לסוגיה זו התייחסויות רבות בתנ"ך ובמקורות יהודיים אחרים. תפיסת העולם היהודית בנושא כוללת, מחד גיסא, את האדם כבחיר היצירה, החסר אך "מעט מאלוהים" (תהילים, ח, ו), ומאידך גיסא את "רוח אחד לכל ומותר האדם מן הבהמה אין" (קהלת, ג, יט) (לי, 1993).

כבר בסיפור הבריאה מוזכרים בעלי חיים רבים. נדרשת לכך דוידוביץ (תשס"ו): "האדם והחי כאחד מוגדרים במונח 'נפש חיה', אך בעל תרגום אונקלוס יצר בידול סמנטי בין בעל חיים המתורגם כ'נפשא חיתא' (בראשית, א, כ; ב, יט ועוד) דהיינו שיש בה חיות, לבין האדם שתורגם כ'רוח ממלא' (בראשית, ב, ז), שכן האדם, נזר הבריאה, מצטיין כחי החושב ומדבר. באנציקלופדיה התלמודית (זווין, תשי"ב) מופיעה, לצד הערך בעלי חיים, ההגדרה: "בריות שיש בהן רוח חיים" ובהמשך ההגדרה – "השם בעלי חיים הונח על בהמות חיות ועופות ודגים, ויש שאף האדם בכללם". כלומר, ניתן לפרש את המונח 'נפש חיה' (בראשית, א, כ) במספר דרכים, ולפיכך נעדרת אמירה חד-משמעית לגבי אופן התייחסות הראוי לבעלי חיים ולהבדל בין בעלי החיים לאדם. התייחסות מבודלת מופיעה בהמשך הפרק, כאשר לאדם, נזר הבריאה, שפרנסתו ומזונותיו הוכנו מראש, הוענקו שלטון והיתר שימוש בבעלי חיים לצרכיו, כנאמר: "פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשׁה, ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרמשת על הארץ" (בראשית, א, כט), ורק לאחר המבול הותרה לו אף אכילת בשר, בציון הגבלות: איסור אכילת אבר מן החי (כלומר, איבר שניטל מבעל החיים בעודו חי) ואיסור אכילת דם (דוידוביץ, תשס"ו; כהן, תשמ"ג; שושן, 1963).

2 חשוב להזכיר בעניין זה את הרב קוק, שהוא אחד האישים המרכזיים שהשפיעו על עגנון בכלל ועל תפיסתו התורנית, הערכית והאקולוגית בפרט. ראוי לעיין בחזון הצמחונות והשלום מבחינה תורנית (תשמ"ג) שמכיל בתוכו את סיכום תפיסתו של הרב קוק בנושאים הנ"ל. לקריאה נוספת על השפעתו של הרב קוק על עגנון ראו לי (1993), עמ' 177-185.

ויש שיטענו אף היותו צמחוני (לי, 1993¹), מעידים על תפיסתו אותם כחלק מרכזי של ההווה, תוך כיבוד קיומם העצמאי הבלתי תלוי, ויחד עם זאת בלתי נפרד, מעולם בני האדם. במספר מופעים מרכזיים ביותר ביצירותיו של עגנון מופיעים בעלי חיים כישות עצמאית אשר הוא משמש לה לפה. בדרך זו מנסה הסופר להעביר לקורא מסרים בנוגע לאופן התנהלותו בעולם ולהתריע בפניו על עוולות שונות הנגרמות מדרך חיים שאינה מתחשבת באחר, בין אם הוא אדם, בעל חיים או חלק אחר מעולם הטבע. על כך ארחיב בהמשך.

המאמר הנוכחי בוחן את יחסו הערכי של עגנון כלפי בעלי חיים, כפי שהוא בא לידי ביטוי ביצירותיו השונות, לאור הידע הקיים על המקורות השונים אשר השפיעו על תפיסת עולמו ועל כתיבתו. בנוסף, כתיבתו של עגנון נבחנת לאור האקורטיסיזם, תחום מחקר העוסק במערכות היחסים הקיימות בין הספרות הכתובה לסביבה הפיזית, מתוך עמדה המעמידה את האדמה במרכז.

היחס כלפי בעלי חיים במקורות היהודיים

למקורות היהודיים (המקרא, המדרש, סיפורי חז"ל ועוד) השפעה מובהקת ביותר על יצירתו של עגנון. לאור (1998) מציין שעגנון למד בצורה אינטנסיבית את המקורות היהודיים מגיל צעיר ביותר: "בהתאם לנוהג המקובל בחינוך היהודי במזרח אירופה החל עגנון את לימודיו בחדר בגיל שלוש. במסגרת זו למד שש שנים, ובמהלכן ביקר בשלושה חדרים שונים. בין גיל ארבע לגיל שש למד בחדר אצל המלמד שמשון שור, ושם סיים ללמוד חמישה חומשי תורה עם פירוש רש"י, שני ספרי נביאים, שלושה פרקי משנה ממסכת בבא מציעא ותשעה דפי גמרא. כשהיה קרוב לגיל תשע, החל ללמוד גמרא במשך שנה וחצי במסגרת חבורת נערים בהדרכתו של דיין העיר, ר' שמואל יששכר שטארק, שהיה גם מחברם של כמה ספרי הלכה ואגדה. לאחר מכן נעשה תלמידו של אביו, שלום מרדכי הלוי צ'צ'קס, שהתמקד בהוראת ש"ס ופוסקים, שולחן ערוך, ספרי מחקר, כתבי הרמב"ם ומעט שירה."

הדברים שנשא הסופר בטקס קבלת פרס נובל, מעידים על השפעתם הגדולה של מקורות אלו עליו:

"ראשון לכולם כתיב הקודש, מהם למדתי לצרף אותיות. שניים להם משנה ותלמוד ומדרשים ופירוש רש"י על התורה. אחרים

1 לי (1993), מתייחסת להיבט הצמחוני ביצירתו של עגנון בספרה עגנון והצמחונות. לי טוענת שיחסו של עגנון לבעלי החיים ביצירותיו נובע מהיותו צמחוני. על פי לי, כאשר תיאור בעלי החיים ביצירותיו של עגנון אינו מהווה תוצר לוואי ישיר של היותו צמחוני, הרי שהוא משמש כמשל או כמטאפורה למצבה של הדמות האנושית המופיעה בסיפור.

ושבעת' (דברים, יא, טו). בכך ילמד האדם מבוראו ש'רחמי על כל מעשיו' (תהלים, קמה, ט) [...] חובה על האדם לדאוג לא רק לכלכלתם ולקיומם של בעלי החיים שברשותו, אלא אף לנוחותם, ושבייתה למנוחתם, כאמור בהלכות שבת" (דוידוביץ, תשס"ו). בסיפור הגלילה מתייחס עגנון באופן ישיר למצווה זו: "לאחר שהתפלל נתן אוכל לשוורים. עמדו השוורים ואכלו והוא עמד עליהם ואמר, רואה אתה ידידי מעלים הם גרה כמו שכתוב. עכשיו שאכלה הבהמה נאכל אף אנו" (עגנון, תשס"א-א). התייחסות למצווה זו קיימת בסיפורים נוספים של עגנון – עיר ומלואה (עגנון, תשנ"ט, עמוד 145) ותכריך של סיפורים (עגנון, תשס"א-ב, עמוד 9).

באמצעות סיפורים הקשורים בקורותיהן של מספר דמויות מרכזיות בתרבות היהודית אפשר ללמוד גם על ההשקפות שרווחו בזמנים שונים בנוגע ליחס הערכי כלפי בעלי חיים. סיפור המובא בתלמוד (ב"מ פה, ע"א), לדוגמה, מתאר כיצד נענש רבי יהודה הנשיא בשל יחסו השלילי לעגל אשר ביקש את רחמי של הרב בעת שהאחרון ליווה אותו לשחיטה. הרב הגיב בביטול ואמר לעגל שהוא נולד על מנת לשמש מאכל לבני אדם. אולם, משריחם הרב על גורי חולדה נסתלקו ייסוריו (דוידוביץ, תשס"א-תשס"ב). התייחסות לסיפור זה ניתן למצוא גם בסיפור כיפורים של עגנון (תשנ"ח-ב). דוגמה נוספת ליחס החיובי כלפי בעלי חיים נמצא גם במדרש המציין כי מנהיגותו של משה נתגלתה בדאגה לגדי אובד (שמו"ר, פב). המנהיג המגלה חמלה כלפי בעל החיים חסר האונים משמש בכך דוגמה לכלל ישראל. גם בדברי חז"ל קיימת התייחסות חיובית לבעלי חיים. כך למשל, דרש רבי שמעון בן פזי בנוגע לפסוק "ובדרך חטאים לא עמד" (תהילים, א, א) – 'זה שלא עמד בקנגיון' (ע"ז יח, ע"ב). כלומר, אדם שנמנע מליטול חלק במופעי בידור (כגון מופעי קרקס עם בעלי חיים) הכרוכים בצער בעלי חיים – יבורך. ניתן לראות שבמקורות יהודיים שונים קיימת התייחסות המגנה יחס שלילי כלפי בעלי חיים ומנגד מעודדת יחס חיובי כלפיהם. ההתייחסות במקרא ובמדרש לציד של בעלי חיים היא שלילית (סליי, תשמ"ח; שושן, 1963). אנשים שעסקו בציד כמו נמרוד ועשו, נתפסים כדמויות שליליות. "על עם ישראל להתרחק מאומנותו של עשו. נראה, כי העיסוק במלאכת הציד נתפס כהימנעות מיישוב העולם והמרתו בהשחתת הנברא שהוא 'דרך משחק ואכזריות'" (דוידוביץ, תשס"א-תשס"ב). במקורות היהודיים קיימת קריאה לאדם ללמוד מתוך התבוננות ביופי ובחוכמת הבריאה, המשתקפת גם בדמותם של בעלי החיים המתקיימים באופן עצמאי לצד האדם: "מִלְפָּנָיו מִבְּהֵמוֹת אֶרֶץ וּמֵעוֹף הַשָּׁמַיִם יִתְפַּלְּמוּ" (איוב, לה, יא). בסיפורו

אם כן, המקרא מציג תפיסה הרואה את האדם ואת בעלי החיים כחולקים יחדיו את העולם, לצד תפיסה הרואה באדם את מרכז הבריאה, העושה בעולם ובעלי החיים כרצונו, למעט מספר סייגים המושגים עליו. הקו הדק הזה שבין שליטת האדם על בעלי החיים לבין חיים בהרמוניה זה לצד זה מעורר לכל אורך הדרך תהיות ושאלות לגבי המתח הקיים ביחסים אלה.

ההתייחסות הערכית לבעלי חיים במקורות היהודיים

בחינה של טקסטים נוספים המופיעים במקורות היהודיים השונים מעלה שניתן בהם ביטוי לתפיסת עולם הרואה באדם חלק מהעולם הטבעי הסובב אותו, להבדיל מריבון השולט בו. ההתייחסות הערכית לשמירה על זכויותיהם של בעלי חיים משתקפת במצוות שונות, שחלקן מוזכרות ביצירותיו של עגנון:

- א. מצוות פריקה – "כי תראה חמור שִׁנְאָךְ רִבֵּץ תחת משאו וחדלת מְעֵזְבוּ לוֹ עֵזְבוּ תעֵזְבוּ עִמּוֹ" (שמות, כג, ה). "מצווה זו נועדה למנוע צער בעלי חיים. אין כאן משום עזרה לזולת בלבד [...], אלא בראש ובראשונה דאגה לבעל החיים" (דוידוביץ, תשס"ו).
- ב. איסור ביטול גדי בחלב אימו – "לא תבשל גדי בחלב אמו" (שמות, כג, יט). הפרשנים מדגישים שאיסור זה נועד לבסס נורמות ערכיות ולמנוע מן האדם להתנהל באופן בלתי מוסרי כלפי בעלי חיים (דוידוביץ, תשס"ו).
- ג. איסור כלאי בהמה – "את חקתי תשמרו: בהמתך לא תרביע כלאים" (ויקרא, יט, יט). איסור זה בא להדגיש את האמונה באל אשר ברא את העולם ויודע את מלאכתו. יש כאן גינוי לאדם החושב כי הוא יכול לשנות סדרי עולם ולשלוט על הנעשה בו (דוידוביץ, תשס"ו).
- ד. מצוות שילוח קן – "כי יקרא קן צפור לפניך... לא תקח האם על הבנים" (דברים, כב, ו-ז).
- ה. הרמב"ם (רבי משה בן-מימון) מסביר כי איסור לקיחת ה"אם על הבנים" מקורו במניעת צער בעלי חיים: "כן נאסר לשחוט אותו ואת בנו ביום אחד... דבר שיש בו צער גדול לבעל החיים, שכן אין הבדל בין צער האדם וצער שאר בעלי החיים, מפני שאהבת האם לילדיה וגעגועיה אליו אינם נמשכים אחר השכל אלא אחר פעולת הכוח המדמה הנמצא ברוב בעלי החיים כמו שהוא נמצא באדם... וזה גם הטעם למצוות שילוח הקן" (בן-מימון, 2008).
- ה. הזנת בעלי חיים ודאגה לקיומם ומנוחתם – "אחד מגילויי החוכמה האלוהית במקרא היא הדאגה למחיתם של הנבראים ולתנאי גידול הולמים. על האדם להקדים הזנת בהמתו למאכלו שלו: 'ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת

את המשל כסיפור בדיוני שגיבוריו בני אדם, בעלי חיים או צמחים. המשל מהווה כלי לשכנוע קהל המאזינים, ואין הוא מכריז על מטרתו המוצהרת (לשבח או לגנות נושא כלשהו), אלא משאיר אותה לפענוחו של השומע. בכך טמון כוחו. המשל קיים כאמצעי בלבד ולא כמטרה, וחז"ל עצמם ראו במשל כלי שנוצר לשם פרשנות (שטרן, תשמ"ה). משל השועל והדגים הוא דוגמה למשל המשלב בעלי חיים:

תנו רבנן: פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא יעסקו ישראל בתורה. בא פפוס בן יהודה ומצאו לרבי עקיבא שהיה מקהיל קהלות רבים ועוסק בתורה. אמר לו: 'אמשול לך משל, למה הדבר דומה - לשועל שהיה מהלך על גב הנהר, וראה דגים שהיו מתקבצים ממקום למקום'. אמר להם: 'מפני מה אתם בורחים?' אמרו לו: 'מפני רשתות שמביאין עלינו בני אדם'. 'רצונכם שתעלו ליבשה ונדור אני ואתם כשם שדרו אבותי עם אבותיכם?' אמרו לו: 'אתה הוא שאומרים עליך פיקח שבחיות? לא פיקח אתה, אלא טיפש אתה! ומה במקום חיותנו אנו מתיראין, במקום מיתתנו על אחת כמה וכמה!' אף אנחנו עכשיו שאנו יושבים ועוסקים בתורה, שכתוב בה 'כי הוא חיך וארך ימך' (דברים, ל, כ) - כך אם אנו הולכים ומבטלים ממנה עאכ"ו.³

במשל זה משמש השועל, בעל חיים טורף המנסה ללכוד את טרפו בלי שישים לב לכך, ככלי להעברת מסר לשומעים האנושיים בנוגע למלכות שרוצה לפגוע בישראל באמצעות איסור על לימוד תורה ועידוד ההתבוללות. תכונותיו הזואולוגיות האחרות של השועל אינן רלוונטיות לצורך הבהרת המסר. השימוש בדגים דווקא כמסמלים את ישראל, נעשה על מנת להעביר את המסר, שאין עם ישראל מסוגל להתקיים ללא לימוד תורה כשם שאין הדגים יכולים לחיות ביבשה. מעבר לכך אין בסיפור כל קשר מציאותי לדגים ואף לא לקשר הקיים במציאות בין דגים לשועלים.

עגנון, בהכירו היכרות מעמיקה את ספרות המקורות ואת ספרות חז"ל, משתמש גם הוא בעלי החיים ככלי להעברת מסרים שאין הוא יכול לשים בפייהם של בני אדם: "ביקשתי ליתן פה על ידי בהמה וחיה מה שאין אני יכול לעשות על ידי אדם" (עגנון, בתוך: דבי-גורי, 1987). אולם, בשונה מהמקרא, עגנון חותר למסור לקורא את השקפתו הערכית בנוגע ליחס הראוי כלפי בעלי חיים, השקפה שעוצבה גם בהשפעת המקורות היהודיים השונים, כפי שצוין לעיל. לנגד עיניו עומדים בעלי החיים במציאות, על אופיים, התנהלותם ומצוקותיהם האמיתיות, ועגנון מנסה להעביר ביצירותיו את מה שאין בעלי

של עגנון, פיבוש גזלן, מזכיר המספר את אותו הציטוט מאיוב: "ואם אתה רוצה, מלפנו מבהמות ארץ, שהאדם מבחר היצורים שנאמר בו ותחסרהו מעט מאלוהים צריך ללמוד מן הבהמה. מה בהמה אוכלת ושותה ורובצת לה תחתיה ושוכבת עד שנתעכל המזון שבמעיה כך כל אדם צריך לפוש אחר סעודתו" (עגנון, תשנ"ט).

אפשר לראות, אם כן, שעגנון הושפע רבות מהמקורות היהודיים וייחודו בכך שהוא משלב ביצירותיו מהנאמר בהם על אודות בעלי חיים ועל דרך ההתייחסות הערכית הראויה אליהם. ניכרים גם ניסיונותיו הכנים ללמוד מבעלי החיים ולהעביר את תובנותיו לקוראיו, על מנת שילמדו ויחכימו גם הם. על פי עגנון, יש להבחין בין התעללות לשמה, שהיא מגונה גם על ידי המקורות היהודיים, לבין פגיעה בבעל חיים לצורך הגנה עצמית או שחיטה כשרה. חשוב להדגיש שעגנון, על אף היותו צמחוני, לא סבר שעל כל בני האדם להיות צמחוניים כתנאי להיותם אנשים טובים יותר, שדרכם לגאולה סלולה, ועל כך מעידות דמויות כדמות רבי יודל חסיד ברומן הכנסת כלה (עגנון, תשנ"ח-ג').

ההתייחסות הספרותית לבעלי חיים במקורות היהודיים

בשונה מההתייחסות המפורשת לבעלי חיים במצוות ובאיסורים השונים המופיעים במקורות, המקרא ומשלי חז"ל מתייחסים לבעלי חיים רק כאל רכיב מטפורי, דימוי או משל. לדוגמה, בספר ירמיהו מופיע הדימוי הבא: "גם חסידה בשמים ידעה מועדיה ותר וסוס ועגור שמרו את עת באנה ועמי לא ידעו את משפט ה'" (ירמיהו, ח, יז). דימוי זה משמש לצורך השוואה ניגודית בין עם ישראל לעופות השמיים. עופות אלו נבחרו להופיע יחד בפסוק בשל הדמיון בקולם, בגודלם ובמועדי נדודיהם (דוידוביץ, תשס"ו). במקרה זה אין חשיבות לעופות השונים כשלעצמם, אף על פי שהתיאור כולל עובדות זואולוגיות. העופות משמשים אמצעי ללמדנו על האדם ותו לא. במקרה זה מוזכרים העופות הנוודים על מנת להדגיש את דבקותם במטרה, בהשוואה לעם ישראל הסוטה מהדרך שהתוותה לו על ידי אלוהים. דימוי זה מתכתב עם הפסוק מספר איוב שהוזכר קודם לכן, לגבי חוכמתם של עופות השמים (איוב, לה, יא). במובן זה הדימוי מופיע בהיבט רחב יותר, ומתייחס למה שיש לו לאדם ללמוד מעופות השמיים.

בדומה למשלים המקראיים, משלי חז"ל שימשו אמצעי להתבטאות פומבית במצבים של משבר פוליטי או מתן תשובות לשאלות פולמוס, והם סופרו בעיקר בבתי כנסת בזמן הדרשה ובבית המדרש בזמן לימוד (שטרן, תשמ"ה). אפשר להגדיר

³ בבלי ברכות סא ע"ב; ילקוט שמעוני, ב, תתפז; תנחומא, ב, פרשת כי תבא.

אותו, יהיה זה חי, צומח או דומם. לעניין זה מתייחס עגנון רבות בכתבתו, בניסיונו לתת במה לבעל החיים כמי שזועק על נטייתם של בני האדם לעשות כרצונם מול הטבע. ראו למשל: תיאורו של הדג שנתפס בחכתו של הדייג, בסיפור מזל דגים:

היה קשה לו לדג מקומו במכמורת. התחיל מפרפר ומושך את המכמורת עמו. נתיירא הדייג שמה יברח הדג. רץ ונטל גיגית ומילאה מים והוציא את הדג מתוך המכמורת והטילו לתוך הגיגית. היה הדג שרוי בגיגית. מימיו לא נתגלגל למקום מצומצם שזוה ומימיו לא הרחיבו מחשבותיו כל כך. [...] היה שרוי בגיגית ומהרה, העולם מתמעט והולך. בימיהם של אבות אבותי היו הדגים שרויים בים, אחר כך בנהרות הגדולים שמתפשטים בכמה ארצות, אחר כך בסטריפא, שמפני כבודה של ביטשאטש⁴ קוראים לו נהר, לבסוף כל העולם מצטמצם בגיגית של מים. (עגנון, תשנ"ט)⁵

תיאור זה מדגים את דרכו של עגנון לחדור לתודעת הדג ולתאר את תחושות הדג, תוך הצגה ריאליסטית של הסיטואציה. באמצעות תיאור זה מביע עגנון את התנגדותו לדרך הייסורים המיותרת שאותה עובר הדג בטרם הורגים אותו לצורך מאכל. בסיפור זה, כבאחרים, משלב עגנון ריאליה ובידיון בצורה מתוחכמת, באופן המעורר הזדהות אצל הקורא.

Rueckert (1978), טוען שקיימת סתירה בין התרבות לבין הטבע והחיים הטבעיים. היצר האנושי להתפתח ולפתח (מבחינה מרחבית, טכנולוגית וכו'), מוצא את פורקנו, לא פעם, על חשבון האחר (בין אם מדובר על תרבויות אדם שונות או על הטבע ובעלי החיים שבו). הפגיעה בביוספירה המקיפה אותנו מסכנת גם את העתיד האנושי. עם זאת, יש לזכור כי הקונפליקט בין היצר האנושי להתפתח לבין הצורך לשמור על הטבע הוא מורכב ביותר, וכולל היבטים הכרוכים בדת, מסורת, נורמות, קדמה, שיקולים כלכליים ומרכיבים רבים נוספים. מעיון ביצירותיו, עולה שעגנון, בדומה למקורות יהודיים שמהם הושפע, מודע היטב למורכבות הכרוכה ביחסים בין בני אדם לבעלי חיים, ומטרתו היא לקרוא לצמצום הפגיעה בבעלי החיים, גם אם יש בפגיעה זו משום הכרח בעיני האדם. את סיפוריו של עגנון אפשר לפרש, בין השאר, כקוראים לקבלת החלטות באופן מושכל, לאחר מחשבה מעמיקה על הפגיעה הצפויה באחר (בין אם הוא אדם, בעל חיים או דומם). נראה שעגנון לוקח על עצמו

החיים יכולים לומר בעצמם, כמו גם את ביקורתו לגבי יחס פוגעני כלפיהם. בנוסף, עגנון יצר דמויות בעלי חיים מורכבות, בעלות חיים עצמאיים ורצון משלהן, בשונה מדמויות בעלי החיים החד-מימדיות המופיעות על פי רוב במשלים.

אקוקריטיסיזם

את יצירותיו של עגנון ניתן לבחון גם לאור האקוקריטיסיזם, תחום מחקר הבוחן את תחום הכתיבה הספרותית מן הזווית האקולוגית, וחוקר את היחס בין הסופר לסביבת החיים שבה הוא חי וכותב ואת יחסי הגומלין בין האדם לסביבה, לטבע ולבעלי החיים, כפי שהם באים לידי ביטוי בספרות, על מגוון תחומיה (שירה, מחזות, רומנים וכו'). באופן כללי, האקוקריטיסיזם בוחן את היחסים בין הסופרים, הטקסטים והעולם כולו (כלומר, את הממשק בין הספרות לבין הסביבה הפיזית). זאת, בשונה מתיאוריות ספרותיות אחרות, שבהן ה"עולם" הוא שם נרדף לחברה האנושית (Glotfelty, 1996). האקוקריטיסיזם מתייחס ליצירה הספרותית ככלי להעברת מסרים הנוגעים ליחסים בין בני אדם לטבע (בעלי החיים, הצמחים והנוף הדומם). תיאורטיקנים מתחום האקוקריטיסיזם עוסקים בשאלות כמו: כיצד מיוצג הטבע בסונטה מסוימת? איזה תפקיד ממלאים תיאורי הנוף בעלילת רומן מסוים? האם נשים כותבות על הטבע בצורה שונה מזו המאפיינת גברים? כיצד משפיעה הספרות על יחסה של האנושות לעולם הטבעי? מהי תפיסת העולם המשתקפת בדוחות ממשלתיים, במודעות פרסום ובסרטים דוקומנטריים כלפי הטבע? ושאלות רבות נוספות, הנוגעות בשטחי מחקר בין-תחומיים (היסטוריה, פילוסופיה, פסיכולוגיה, אתיקה ועוד) (Glotfelty, 1996).

אחד המשפטים החשובים ביותר, החוזר בכמה וכמה מאמרים העוסקים בתחום, הוא: "Everything is connected to everything else" (Glotfelty, 1996). כלומר, אם מסתכלים על הדברים מהזווית האקולוגית, הרי שכל דבר קשור בצורה מסוימת לכל דבר אחר. יהיה זה בלתי אפשרי, ואף לא נכון, לנתק את הקשר, ההשפעה ויחסי הגומלין בין הכול לכול או, לחילופין, להתעלם מהם. אם יוצאים מתוך נקודת הנחה זו, הרי שאדם אשר חי ביקום הזה וכותב על דברים המתרחשים בתחמו, יהיה מושפע מגורמים שונים והדבר ישתקף ביצירותיו. יש שיכתוב באופן ישיר, יש שבאופן עקיף, ויש באופן מתוחכם ומורכב, בדומה לאופן כתיבתו של עגנון. בחינת יצירותיו של עגנון, מעלה שניתן לפרש את עמדותיו לגבי היחס לבעלי חיים ולטבע באופן העולה בקנה אחד עם גישותיהם של מייסדי התיאוריה האקוקריטיסיסטית. כך, לדוגמה, טוען Rueckert (1978), שאין האדם יכול לעשות ככל העולה על רוחו בסובב

4 ביטשאטש היא בוצ'אץ', העיר שבה נולד וגדל עגנון עד לעלייתו הראשונה לארץ ישראל ב-1908. כאשר עגנון חי בעיר, היא נכללה בגבולות פולין. כיום נמצאת בוצ'אץ' בגבולות אוקראינה. הנהר סטריפא עובר בבוצ'אץ'.

5 מספר חוקרים התייחסו לדג, כולם כסמליות לאדם או כגלגולי נפשות באדם (לי, 1993; ורסס, תשל"ח; פרידלנדר, 2004; ארבל, 2006; שקד, 1989).

נזדמן לו כלב חוצות, שאזניו קצרות וחוטמו חד וזנבו דלול ומראה שיערו ספק לבן ספק חום ספק צהוב, מאותם הכלבים שהיו משוטטים בירושלים עד שלא נכנסו האנגלים לארץ. [...] הוציא הכלב את לשונו ותלה בו עיניו. אי אפשר לומר שביקש ללקק את המכחול, שהרי הצבעים מלוחים ואין הכלב אוהב את המלח, אבל ביקש שלא יחזיר המכחול את מכחולו בלא כלום. [...] טוב היה לו לכלב מגעו עם ברייה של אדם שיש לו מין כלי נוטף בעיצומם של ימות החמה, שהארץ גרודה והאוויר יבש ואין טיפה של לחלוחית בירושלים. לפיכך אין לתמוה שלא הסתלק, שעדיין היה מצפה שיטיף עליו מלחלוחיתו. [...] כישכש הכלב בזנבו ונבח כמין נביחה של תחנונים. [...] הגביה הכלב את חוטמו הלח ונבח בלחישה נביחה של חנופה. [...] פשט עצמו הכלב לפניו והביט במכחולו כמתוך הסקרנות. ובאמת לא סקרנות היתה כאן, אלא חימוד היה כאן, הגביה עצמו משהו, וחזר והגביה עצמו משהו, עד שלא היה בינו ובין המכחול אלא מקצת מועט. [...] בעט בכלב כדי שישוטט בעיר ויפרסם את מעשיו. פער הכלב פיו והציץ עליו בתמיהה. הרי טיפל עמו בחיבה ולבסוף בועט בו. השפיל עיניו למטה. עיניו של זה מחייכות ורגליו כעוסות. כלום אין רגליו יודעות שהוא מצחק? בין כך לכך נתנמכה רוחו של כלב וראש חוטמו התחיל מצטנן. השפיל את זנבו ועמד שפל זנב ונמוך רוח. [...] קפץ הכלב והתחיל מתלבט בין רגליו. פנה לכאן הלך הכלב אחרי, פנה לכאן נגרר הכלב אחרי, ובין כאן לכאן העלה אבק. גער בו יצחק בניזיפה והבריחו. נשתלשל הכלב בין פסיעותיו של יצחק והגביה פיו כלפי מכחולו. פגע בקדירת הצבעים וכמעט הפך את הקדירה על פיה. חבטו יצחק ברגלו ויצא ממנו דם. נבח נביחה סתומה ואחריה נביחה של יללה ונטל רגליו והתחיל רץ. (עגנון, תשנ"ח-ו')

לתיאור התנהגותו של בלק בסיטואציה מאפיינים הקרובים מאוד לתיאור הלקוח מתחום חקר התנהגות בעלי החיים. הכלב מחפש את קרבתו של יצחק ומנסה להתחבב עליו. התנהגותו היא התנהגות נורמטיבית של כלב רחוב המחפש יחס חם ואוהב אצל אדם שפגש ברחוב. עגנון מדגיש את מאפייניו הזואולוגים של הכלב, כמו הוצאת הלשון והנביחות המביעות תחנונים וחנופה. כל אדם המכיר התנהגות של כלבים מזהה תיאור מדויק זה של כלב המבקש לקבל תשומת לב.

הפן הקומי בכתיבתו של עגנון מוצא ביטוי בתיאורו את הכלב בלק, המעורר חיוך על שפתיו של הקורא. התנהגותו של הכלב בשלב זה תואמת גם את הקוד הקומי על פי הגדרתו של Meeker (1996). הכלב מבקש תשומת לב, מנסה להתאים עצמו לאדם, להתחבב על ידו ואינו מבקש לכפות עצמו עליו. אין בהתנהגותו סממנים טרגיים. התנהגותו מבליטה את ניסיונותיו להתגמש, להתאים עצמו ולהשתלב.

להיות דוברם של בעלי החיים, על מנת לאותת לבני האדם היכן הם מתנהלים כלפי בעלי החיים באופן פוגעני, רואים בהם כלי לשימושם בלבד ומתעלמים מזכותם לחיים ומרווחתם.

Meeker (1996), חוקר העוסק באקוקריטיסיזם, חוקר את הספרות מהיבט שונה. Meeker עורך אנלוגיה מעניינת בין הקומדיה והטרגדיה באמנות, לבין היחס של בעלי החיים ובני האדם לחיים בביוספרה המקיפה אותנו. טענתו המרכזית היא כי בני האדם מתנהלים בעולם באופן טרגי, בעוד שבעלי החיים מתנהלים בו באופן קומי. האדם נצמד לנקודת מבט טרגית, משום שיש לו צורך להרגיש גיבור, קדוש מעונה. הטרגיות מוכיחה כי לחייו יש חשיבות והוא חש כי מאבקיו המוסריים חשובים יותר מהיכולת הביולוגית לשרוד (למשל, דמותו של אדיפוס לסופוקלס). לעומת זאת, על פי Meeker, בעלי חיים מתנהלים על פי מודל קומי, שבבסיסו תושייה, כושר הסתגלות והיכולת לשרוד, ובכך מיישמים אסטרטגיית קיום נכונה מבחינה אקולוגית.

הפן הקומי של ההתנהגות האנושית בספרות מציג את האדם כחיה הנוטה להסתגלות. הקומדיה מדגימה כי הישרדותו של האדם תלויה ביכולתו לשנות את עצמו ולא את הסביבה, וביכולתו להשלים עם מגבלות שונות (למשל, דמותה של לזיסטרטה לאריסטופנס, דמותו של הרפגון במחזה הקמזן של מולייר או דמותו של המשרת טרפולדינו, במחזה של גולדוני משרתם של שני אדונים). בעלי החיים, על פי רוב, מתאימים עצמם לסביבה שבה הם חיים ואינם עורכים עליה מניפולציות מרחיקות לכת. לעומת זאת, ההיסטוריה מוכיחה שפעמים רבות האדם נוטל לעצמו את הזכות להתאים את הסביבה לצרכיו, לשנות את הטבעי והמקורי למה שמתאים לו, ואגב זאת הורס אוצרות טבע, בעלי חיים וצמחים, ובסופו של דבר אף פוגע בעתיד הקיום שלו עצמו (Meeker, 1996).

ההבחנה בין הטרגי לקומי מסייעת בהבנת דמויות בעלי החיים המופיעות ביצירותיו של עגנון. בחינת דמויות אלה מעלה, שעל פי רוב יציג בעל החיים תובנות פשוטות יחסית, יסגל עצמו לסביבה ולא ינסה לכפות את עצמו עליה, שכן התנהלותו מבוססת על הרצון לשרוד. ייתכן שנקודת מוצא זו הובילה את עגנון לתאר את בעלי החיים ואופן התנהלותם בהומור ולא בטרגיות, אף כשבעל החיים בסיפור קרוב למוות או כבר מת. בעל החיים מאופייין ברצון לשרוד לצדו של האחר, ולא על חשבוננו, ולא פעם אין הוא מבין את בני האדם המתנהלים התנהלות טרגית, אשר פוגעת בו, ובסופו של דבר גם בהם עצמם. נמחיש את הטיעון באמצעות קטע מהרומן תמול שלשום, המתאר מפגש בין הכלב בלק ליצחק קומר הצבע, בשכונת הבוכרים בירושלים:

תשנ"ח-ה'), פישל קארפ והאמן בצלאל משה בסיפור מזל דגים (עגנון, תשנ"ט), יצחק קומר ברומן תמול שלשום (עגנון, תשנ"ח-ר') ולאב בסיפור הקצר מעשה העז (עגנון, תשנ"ח-ב'). Love (1996) חוקר את יצירותיהם של סופרים ומשוררים אמריקניים העוסקים בקשר אדם-טבע, ומחקרו שופך אור על חשיבותה של כתיבה מסוג זה. במחקרו, Love מתרכז בספרות המזהירה מפני הכפייה האנושית על הטבע, כפייה המסכנת את קיומם התקין של הטבע ושל האדם גם יחד. Love מבהיר שחיוני שבני האדם ישקיעו מאמץ גדול יותר להשתלב בטבע, כדי שיוכלו לחיות בעולם טוב יותר ולמשך זמן רב יותר. מסרים דומים אפשר למצוא ביצירותיו של עגנון. קריאה מעמיקה בכתביו של עגנון מעלה כי הוא מנסה, בין השאר, להתריע מפני התנהגות פוגענית ולכוון את הקורא לעבר התנהגות נאורה יותר, אגוצנטרית פחות, המתחשבת בטבע, על כל מרכיביו. הייחודיות בכתביו עגנון היא שבעלי החיים הם חלק ממכלול היצירה, ובמקומות רבים שבהם הם מופיעים, התפיסה האקולוגית באה לידי ביטוי.

יחסו של עגנון לבעלי חיים

כפי שהוזכר בתחילת המאמר, בנאום הזכייה שנשא בעת קבלת פרס נובל לספרות, עגנון בחר להודות גם לבעלי החיים. בחירתו להודות לבעלי החיים על חלקם בכתבתו ובזכיינו בפרס, לאחר שהודה לכתביו הקודש, לאישים חשובים, לבני האדם השונים שפגש ולנופים, מדגישה את חשיבותם בעבורו, את הערכתו אליהם ואת מקומם המרכזי ביצירתו. עגנון מציין את חוכמתם של בעלי החיים, את מה שלמד מהם ואת התקווה הרבה שהיה להם לדובר מוצלח.

עגנון היה מודע לכך שיחס רציני כלפי בעלי חיים מעורר לעתים הרמת גבה בקרב החברה האנושית, ולכן שימוש בהומור בעת כתיבה עליהם הוא הכרחי. דבר זה עולה בקנה אחד עם הטיעון שהעלה Meeker (1996), בנוגע לאופן תפיסת בעלי החיים בספרות באורח קומי, כפי שהוזכר קודם לכן. ראו לדוגמה תיאור מפגשו של המספר עם צפרדע בסיפור יום אחד:

פגעה בי צפרדע וקרטעה בין רגלי. אמרתי לה, מה את עושה כאן על אם הדרך? אי את מתייראת שמה ירמסוך עוברי דרכים או שמה סבורה את שאני מאותם שמאמינים שאם מהפכין צפרדע מהפכין את המזל ובאת אצלי להפוך את מזלי לטובה ביום שחזרתי לעירי, אבל אני לא אטריחך בשבילי ולא אהפוך אותך ולא אפגע בך ברגלי ועכשיו ידיתי הקטנה הריני מייעץ לך לך למקומך. הביטה בי הצפרדע בעיניה הצוננות או אפשר דמיתי שמביטה בי ואמרתי לה, מאחר שנטפלת לי רואה אני שחביב אני עליך ורוצה את בלוויתי, אם כן אקל את הדרך ואספר לך דבר שמצאתי כתוב בספר ואם את רוצה לידע מה

תיאורו של עגנון את תגובותיו של הכלב לאחר שיצחק קומר בועט בו באכזריות, רק משום שנמאס לו, גם הוא מעוגן במציאות. הכלב משפיל מבטו, זנבו שמוט ונביחות החנופה והתחנונים הופכות ליללות כאב. גם בשלב זה מתנהל הכלב על פי הקוד הקומי, נס מן המקום ואינו מנסה לפגוע ביצחק. הלב מחפש מקום מפלט ומנוחה לגופו. לאחר שיצחק קומר כותב על עורו "כלב משוגע" יהפוך הכלב את עורו, ויתווסף לו מימד דמוני, שיעמיק את המסר שאותו רוצה עגנון להעביר. מסר זה, לדעתי, הוא מסר של התנגדות לפגיעה בחלש על לא עוול בכפו, לשם הנאה רגעית או לשם תחושת ניצחון מזויפת. באמצעות השימוש באלמנט הדמוני, עגנון מתריע בפני הקורא ומזהיר אותו מפני התנהגות פוגענית באחר, שאת השלכותיה אי אפשר לדעת מראש. הדמונולוגיה, תורת השדים, באה לידי ביטוי בסיפור היהודי הן בתקופת חז"ל והן בימי הביניים, ועגנון הכיר צורה סיפורית זו והשתמש בה לצרכיו. יסיף (1994) מתייחס לדמונולוגיה: "הנציגים של הממסד הדתי משתמשים בפחדים הבסיסיים של החברה: המוות, העולם הדמוני, רעב, מחלות וכיוצא באלו כדי לכפות את השקפותיהם על המוני העם. אחת הדרכים היעילות ביותר לכך הם הסיפורים אקסמפלריים המקובלים כדיווחי אמת על אירועים שאכן התרחשו, ולכן אף השפעתם מרובה". ייתכן שעגנון עושה שימוש באזכורים של תופעות דמוניות על מנת לעורר את פחדיו של הקורא מפני מוות, מחלות, התרחקות מגאולה וכיוצא בזה, במידה ולא יתנהג בהתאם לאמות המוסר הראויות לדעתו (התנגדות לפגיעה בחלש, בבעלי חיים ובטבע). לא פעם עגנון בוחר להציג את האירועים כדיווחי אמת שאכן התרחשו, כך שהסיפור יתקבל על ידי הקורא כאמין יותר. למעשה, כמה מיצירותיו של עגנון אכן מבוססות על מקרים שהתרחשו במציאות. הסיפור על בלק, הכלב מוכה הכלבת, קרם עור וגידים לאחר שעגנון קרא על מקרה דומה בעיתון האור, שהופיע בכ"ח בחשוון תרע"ב (באר, 1988).

ביצירתו של עגנון מוצגים גם בני אדם שמנהלים את חייהם בהתאם לקוד קומי, כפי שהוגדר על ידי Meeker (1996). אנשים אלה אינם מתקיימים על חשבוננו של האחר, אלא מתנהלים תוך הפגנת אמון ואהבה כלפי היקום והזולת, בין אם הוא בן אנוש ובין אם לאו. רבי יודל חסיד ברומן הכנסת כלה (עגנון, תשנ"ח-ג'), הבן בסיפור מעשה העז והאלוף בסיפור כיפורים (עגנון, תשנ"ח-ב') הם דמויות מסוג זה. לצדם מתקיימים בני אדם המתנהלים באופן טרגי ופוגעים בסביבתם, ובתוך כך גם בבעלי החיים הנמצאים בקרבתם ואף בעצמם. לא פעם המפגש עם בעל החיים מביא את האדם אל פתחו של מצב דמוני. כך קורה, למשל, להירשל הרביץ בסיפור פשוט (עגנון,

התחיל התרנגול תוהה, וכי אין היהודי הלז יודע שמביא אותי בסיבובי ידי מיחוש הראש ואי אפשר לומר לטובת עצמו הוא מתכוון שהרי מה ענין לסבב תרנגול ולמלמל. מכל מקום אין זה דרך ארץ לנהוג כך בתרנגול שהוא מובחר שבעופות. (עגנון, תשס"א-ב')

בסיפור זה מתאר עגנון את מנהג הכפרות מנקודת מבטו של התרנגול, תוך התייחסות ריאליסטית לחלוטין לחוויה שתרגול חווים גם בימינו. עגנון מנסה להיצמד לתחושותיו של התרנגול, להיות לו לפה ולהמחיש לקורא את מאבקו חסר הסיכוי כנגד האדם. באמצעות תיאור מחשבותיו של התרנגול מותח עגנון ביקורת נוקבת כנגד השימוש בתרנגולים לצורך כפרת עוונות.

יש לשים לב לכך שתיאור מאפייניהם של בעלי החיים ביצירותיו של עגנון הוא מדויק מבחינה זואולוגית. יש לכך חשיבות, מכיוון שאילו מטרתו של עגנון הייתה אך ורק להעביר מסר לקורא בתיווכו של בעל החיים, לא היה לו כל צורך להקפיד ולדייק בפרטים. ההקפדה בתיאור הזואולוגי מהווה חזק לטענה שבעלי החיים אינם משמשים רק כאמצעי ספרותי (דימוי, משל או מטאפורה) או כהצדקה לתורת הצמחונות, כפי שטוענת לי (1993). לדוגמה, בתארו את התרנגול ביצירותיו השונות נצמד עגנון לתיאורים זואולוגיים מדויקים להפליא, כפי שמובאים בספרי זואולוגיה. התרנגול הוא עוף נפוץ, השייך לסדרת התְּרַנְגוּלָאִים. העופות השייכים לסדרת התרנגולאים, והתרנגול בכלל זה, מיטיבים לרוץ וחיים רוב שעות היממה על פני הקרקע (פישלזון, 1982). תרנגול הבית, שאותו מתאר עגנון ביצירותיו, בוית על ידי בני האדם מתרנגול הבר, הַבְּנִיקָה, החי גם כיום ביערות הודו ובאיים הפיליפיניים. תרנגולי הבנקיבה הם מונוגמיים ואילו תרנגולי הבית הם פוליגמיים (פישלזון, 1982). עגנון מתאר בכתביו לא פעם את תרנגול הבית, תרנגול יחיד החי בלהקה של תרנגולות: "בא בעל הבית ולקח אותו מבין נשיו" (עגנון, תשס"א-ב'). התרנגול קורא בלילה ובכך הוא מכריז על תחום המחיה של בני הזוג (במקרה של תרנגול הבר), או של להקתו (במקרה של תרנגול הבית) (פישלזון, 1982). עגנון מזכיר מנהג זה פעם אחר פעם: "הגבר קרא וכלי השעות השמיעו שנים עשר קולות" (עגנון, תשנ"ח-א'; עגנון, תשנ"ח-ג'; עגנון, תשנ"ח-ד'; עגנון, תשנ"ח-ה'). ישנם מספר מינים של תרנגולים, למשל: תרנגול הודו, השכווי השחור, פסיון הזהב ותרנגול גהורן לבן – גזע של תרנגול הבית (פישלזון, 1982). כולם מופיעים בספרי הזואולוגיה ואת כולם מזכיר עגנון בכתביו: "סבור אתה תרנגול שחור היה, לא כי אלא תרנגול לבן שהכין לו לערב יום הכיפורים לכפרה" (עגנון, תשס"א-א'); "תרנגול הודי ממש, נחמד למראה וטוב למאכל"

שם הספר אומר לך, אבנים שלימות שמו ועכשיו לא נתעכב על טיב הספר ועל מחברו אלא נשמע את הענין ובכן שמעי ידידתי שמעי, ראש החיה כנגד ששת הראשים אשר לציפור, כי ששה ראשים היו לציפור והציפור אשר לא ידעה פחד פחדה פחד, כי ראתה בשמים עשרה עיניה את ראש החיה. (עגנון, תשס"א-ב')

מצד אחד, בקטע זה מתייחס המספר בריאליה וברצינות רבה אל הצפרדע. עצם הפנייה בדברים אל בעל חיים היא דבר שבשגרה בעבור רבים, גם אם לא יודו בכך, כך שהסיטואציה המתוארת היא ריאליית במידה רבה. המספר בוחר להפגין כלפי הצפרדע יחס אקולוגי מובהק, המכבד אותה כחלק אינטגרלי מסביבת החיים. מצד שני, בהמשך הסיפור, האדם מספר לצפרדע סיפור בעל מאפיינים מיתולוגיים ודמוניים, אשר מוסיפים לסיפור את מימד ההומור, וזאת כדי להימנע מרצינות יתר, שתהפוך את הקטע למגוחך מבחינת הקורא. דווקא הסיפור שבוחר המספר להשמיע לצפרדע עשוי לרמז על טיב היחסים בין האדם לבעלי החיים. את הסיפור אפשר לפרש במספר דרכים. על פי אחת הפרשנויות, "החיה" המוזכרת בסיפור מייצגת את האדם, אשר נחווה על ידי בעל החיים כגדול וכמאיים, הרבה מעבר למידותיו האמיתיות. פרשנות אחרת גורסת ש"החיה" בסיפור מייצגת את בעל החיים, המאיים לא פעם, מבלי שהתכוון לכך, על בני האדם. אלה, בתורם, מגיבים לאיום בפחד הגורר אחריו התנהגות אלימה ותוקפנית כלפי בעל החיים. כך או כך, תוכן הסיפור מנוגד ליחס שהפגין המספר כלפי הצפרדע. יחס זה מוצג כאידיאל, כמה שהמספר מאמין בו ונוהג לאורו, ואילו הסיפור שהוא בוחר לספר לחיה מייצג את מערכת היחסים הלא תקינה בין האדם לבעלי החיים.

עיון בכתביו של עגנון מעלה שבמספר מקרים ניסה הסופר ל"היכנס לנעליו" של בעל חיים זה או אחר, מתוך מטרה לשים בפיו את מה שהוא (בעל החיים) עצמו אינו יכול לומר לאדם. עגנון מתאמץ לתאר את מחשבותיהם של בעלי החיים, על מנת לפתוח לקורא צוהר לעולמם ולגרום לו לבחון מחדש מוסכמות חברתיות שונות הנוגעות ביחסו לבעלי חיים. ראו לדוגמה תיאורו של התרנגול בסיפור התרנגול ותפילת בני האדם:

הדליק בעל הבית נר ופתח סידור כשהוא אוחז בידו את התרנגול והתחיל ממלמל מלים בלשון שלא שמע. היה התרנגול יושב בידו של היהודי והיה מביט בסידור ולא הבין שום מילה, הוא שאומרים מביט בסידור כתרנגול בבני אדם⁶. עם שהוא מביט בסידור התחיל בעל הבית מסבבו על ראשו.

6 מקורו של ביטוי זה במבטם המשתאה של התרנגולים בזמן שבני האדם מסובבים אותם תוך כדי אמירת תפילת הכפרות בימים הנוראים.

נתעוררה בלבו של בלק שוב בקשת האמת. ומשנתעוררה בו בקשת האמת התחיל לבו מקיש בו. [...] מחמת געגועיו שהיו לו לבלק על האמת היה לבו מקיש כעלי במכתשת. וכבר היה מדמה בתמימותו שעתיד הוא לתפוס את האמת, והיה מתמה על עצמו, הרי שצריך אני לשמוח ולבסוף איני שמח. [...] נתגברה בו המרה השחורה וראה את עצמו יוצא מן העולם ולא תפס את האמת. הה, כמה שבועות וכמה חודשים רודף הוא אחרי האמת, וכשהוא עומד לתפסה עומדים לסלקו מן העולם. נטל בלק שתי עיניו היגעות והביט על רגליו של בעל המכחול. ראה שהן עומדות במקום שעמדו. נתאנח בלק מלבו והרהר, כל שיוודע את האמת אינו מתיירא משום דבר שבעולם, אלא שהאמת כבדה ונושאה מעטים. אטה שכמי ואשא עמהם את האמת. אותה שעה עמד יצחק מלא בושה וכלימה וצער ויסורים, כאדם שסרח וממתין לקבל את ענשו. כיון שהרגיש יצחק בכלב קירקש לו באצבעותיו ואמר לו, שמעת מה אומרים עליך, כלב משוגע הם קוראים לך. אין צריך לומר, שלא להקניט את הכלב נתכוין יצחק, אלא משום שנתבייש לדבר עם אדם דיבר עם בלק. אבל בלק דעה אחרת היתה לו. זקף את ראשו ובהלה ונסתכל ביצחק, השחיד הקומט שבעיניו של בלק ונסתלק בהן הלוּבן. נתמלא פיו קצף ושיניו התחילו מזדעזעות. ואף הוא נזדעזע. רצה לקפוץ על יצחק. ולבסוף הפך פניו ממנו וטמן פיו בקרקע. נתגלגלו לפניו כל מאורעותיו שאירעו אותו מיום שפגע בו הצבע בשכונת הבורכים. כמה צרות וכמה יסורים וכמה עלבונות וכמה פגעים רעים באו עליו מאותו היום וכמה מזומנים לו להבא. על שום מה ולמה? עלה לפניו ריחו של הצבע וצווח לבו בקרבו, הנה זה עומד קרוב וסמוך, שאל אותו. נתנמכה רוחו פי כמה מרובה משהיתה, שהיה יודע שאם ישאל לא יענה לו. [...] ניער את אזניו, כמי שמנער לחישה שאינה לטובה ורביץ על מעיו, כדי להרהר בענייניו. אמר בלק מה אעשה, אם אשאל אותו לא יענה לי, ואם אגביה קולי יבעט בי. התחיל פיו מרתת ושיניו מקישות. ניער את אזניו אילך ואילך, לא כבראשונה שניער אותן כמנער פרוש מבגדו, אלא כמי שמנענע אזניו דרך הסכמה. אמר בלק לא אבוא עליו בנחת ולא ארים קול, אלא אני נושך בו והאמת נוטפת ומנטפת מגופו. [...] ראה את יצחק עומד ודומה היה עליו שהוא מחייך. ניענע בלק ראשו והירהר מה יש לו לזה לחייך, ובמי הוא מחייך, בברייה בזויה עלובה ורדופה ורמוסה, שאפילו כלבי הגוים בדלים ממני. כבש עיניו ממנו, והגביה עצמו לילך [...] כיון שהביט בו שוב לא סילק עיניו ממנו. [...] ניענע בלק ראשו כשהוא מהרהר בלבו, הולך הוא לו, ואני – אני נשאר כאן בזוי ורמוס ומשוסה. שנתרבה לשונו עד שעמדה להשמט וליפול [...] נזקפו שיניו וכל גופו נזדקק. לא הספיק יצחק לילך עד שקפץ עליו הכלב ותקע בו שיניו ונשכו. (עגנון, תשנ"ח-ו')

(עגנון, תשנ"ח-ב'); "מצאה נטע יושבת על מטתה ידיה מונחות על לבה ותרנגול שחור מוטל בחיקה וכרבלתו מגעת עד לסנטרה והיא מחליקה בסנטרה את הכרבולת עד שהכרבולת מתקפלת בראש התרנגול" (עגנון, תשנ"ח-ג'). לגבי פסיון הזהב (התרנגול הזהב), יש פרשנות מעניינת לסיפור פשוט, הטוענת כי עגנון מזכיר ומתייחס בו לתרנגול הזהב (חקק, 1973).

התרנגול אינו מרבה לעוף, אך "בשעת בהלה או סכנה פורש התרנגול את כנפיו לעוף ואגב ריצה הוא מתרומם לאוויר, ובמעוף כבד ונמוך הוא עובר מרחק מה ויורד שובה לאדמה" (פישלזון, 1982). גם לעניין זואולוגי זה התייחס עגנון בכותבו על התרנגול: "כיון שבא ביקשו לתפסו, קרא ואמר, על דעת כן לא באתי. נשא את כנפיו והתחיל פורח באויר, קפצו למעלה ירד למטה, למטה, נתנשא למעלה, למעלה, נפנה לארבע רוחות השמים" (עגנון, תשנ"ח-ג').

בעניין פרוין התרנגול, מצוין בספר הזואולוגיה כי תרנגולות הבית מטילות בין מאתיים לשלוש מאות ביצים לשנה. מכיוון שהאדם מפנה את הביצים ברגע שהן מוטלות, הוא גורם בכך לתרנגולת להטיל עוד ועוד. ללא מעורבות האדם, התרנגולת מטילה כעשרים ביצים, מספר הביצים שהיא יכולה לכסות בגופה ולדגור עליהן (פישלזון, 1982). גם לעניין זה התייחס עגנון בכתביו, כשהוא שם דגש על התערבות האדם והפיכת התרנגולות לבעלות תפקיד אחד – הטלת ביצים למאכל אדם: "אם אינך יודע את עסקיו של ארנולד צימליך צא וראה כמה תרנגולות מנקרות באשפתה של שבוש. התרנגולות אינן יודעות מאומה, מנקרות באשפה ומטילות ביצים, אבל מגדלי תרנגולות ותגריהם יודעים שכל קיומם בעולם הזה בשביל הביצים שהם משגרים לארנולד צימליך לארץ אשכנז" (עגנון, תשנ"ח-ה'). מקור שמו של התרנגול בלשון האכדית: "טֶר-לוּגֶל", שפירושו "עוף המלך". השם הגיע לעברית מארמית (פז), גם לעניין זה מתייחס עגנון בכותבו על התרנגול, ובכמה מקומות הוא מציין שהתרנגול הוא ה"מובחר שבעופות" (עגנון, תש"א-ב', עגנון, תשנ"ח-ד'). לעניין זה קיימת גם התייחסות במקורות היהודיים: "שלושה עזים הם: ישראל באומות, כלב בחיות, תרנגול בעופות" (מסכת ביצה, כה). אם כן, גם בבחירת הכינוי "המובחר שבעופות" התבסס עגנון על מקור השם ועל התייחסות מתוך המקורות.

נחזור לתיאורו של הכלב בלק, לקראת סופו של הרומן תמול שלשום, כאשר הוא פוגש את יצחק קומר לאחר שחיפש אותו זמן מה, כדי שהאחרון יסביר לו מדוע מאז כתב על עורו "כלב משוגע", אנשי ישראל, קוראי השפה העברית בירושלים, שונאים אותו ומתנכלים לו:

על גורלו של האדם, ולא פעם אף על גורלו של בעל החיים. באמצעות בעלי החיים עגנון שב ומזכיר לקוראיו את חשיבותם של בעלי החיים כחלק מסביבתם הטבעית, וכי עליהם ללמוד ולהחכים מהתנהלות בעלי החיים שלצדם. האדם נבחן ביחס שהוא מעניק ליצור חי חלש ממנו. בעל החיים מיוצג לא פעם כמתנהל באופן עצמאי, כחושב באופן עצמאי, מתוך דאגה לעצמו, אך גם מתוך הקשר והתלות הקיימים בינו לבין האדם.

סיכום

במאמר זה ניסיתי להציג באופן תמציתי את תפיסתו הערכית של עגנון כלפי בעלי חיים כפי שהיא באה לידי ביטוי ביצירותיו. עגנון מעיד על עצמו כי למד רבות מבעלי החיים, וביצירותיו הוא מנסה לייצגם מתוך כוונה להעביר לקוראיו מסר בנוגע ליחס הראוי כלפיהם. בעלי החיים מיוצגים כישות המתנהלת בעולם באופן עצמאי, שאינו תלוי בהכרח באדם, ועל הקורא להבין מכך כי האדם אינו מתקיים בעולם לבדו. הטקסט הבא, שהוא טקסט מורכב, משעשע, חכם ומתחכם, כדרכו של עגנון בכלל וכדרכו בכתיבתו על בעלי חיים בפרט, מדגים את תפיסתו של עגנון:

*יודע אני שיש לך טרוניא עלי שעירבבתי מעשה במעשה ואדם
בבהמה, שהרי לפי דעתך קורא תמים צריך הייתי להפריד בין
יצחק לכלב ולעשות שני סיפורים... וכן אתה מתרעם עלי שאני
מסיח את הכלב ונותן לו לדבר בלשון בני אדם ומהרהרו בדברים
שאינן כל בהמה חיה ועוף נזקקים להם חוץ מסיפורי משלות
שאינם אלא משלים. דיך המחבר אתה אומר שהטרחת שני
סוסים משכני ונרוצה במעשה הכנסת כלה ונתת להם לדבר
כבני אדם וכבר קבלת ענשך, שבא מבקר שנון והוכיח שאין
דרך בני אדם לקרות שמות לסוסים ואין דרכם של סוסים
לדבר כבני אדם. וכשסיפרתי על תרנגול ועכבר ונתתי להם
להתווכח חלק עלי המבקר והוכיח שעופות ושרצים אינם
בקיאים במקרא. לפיכך רואה אני חובה לעצמי לומר לך שכל
מה שנאמר כאן אמת לאמיתה. (עגנון, תשל"ח)*

חשוב לעגנון לציין כי הכול "אמת לאמיתה". כלומר, המסר הנמסר לקורא הוא האמת, כפי שעגנון רואה אותה. אין בעלי החיים דוברים כבני אדם ואין הם בקיאים בתורה, אבל זו דרכו של עגנון לקרב את האדם להבנת מסרים מבריות השונות ממנו. המסר המורכב מועבר לקורא כסיפור בדיוני, בקריצה, אך בד בבד באמונה שהקורא יבין את המסר הערכי העמוק הטמון בסיפורים. בעלי החיים מתוארים ביצירותיו של עגנון כבעלי חוכמה, חושבים, מתייסרים ולעתים כדמוניים. תיאור זה מוסיף מימד של מורכבות לדמותם ותורם להבנת הקורא לגבי היחס הראוי להם. מתוך הבנה זו ניתנת הזדמנות לקורא

בטקסט זה, אשר הובא כאן בחלקו, נפגשים יצחק קומר והכלב בלק לקראת סופו הטרגי של הרומן. התנהגותו של הכלב החולה במחלת הכלבת מתוארת בדיוק רב, שכן עגנון ביסס את תיאורו על ספרו של ד"ר בהם, על הכלבת – מחלת החיות השוטות, שפורסם בירושלים בשנת 1914 (לאור, 1998). גם מצוקתו של הכלב חולה הכלבת באה לידי ביטוי בדיוק מפליא, תוך הבאת הקורא האנושי לידי הזדהות עמו. לכל אורך הרומן עגנון מתאר את בלק בדיוק זואולוגי יוצא דופן, מכיוון שהוא מתייחס לבעל החיים כישות עצמאית, בעלת אמירה, בהיותה מייצגת גם את כלל בעלי החיים.

בשונה מהתיאור הזואולוגי המדויק בנוגע להתנהגותו של הכלב, עגנון נוטל לעצמו חירות בתארו את המתרחש במוחו של הכלב, במטרה להעביר לקורא מסר חריף כנגד התנהגותו הפוגענית של האדם, התנהגות שלא הייתה לה כל הצדקה. הכלב בסיפור זה מתואר כחושב, כמי ששוקל את צעדיו. במחשבותיו הוא מתייחס למערכת ערכים שהקורא יכול להזדהות עמה, דווקא בגלל שהיא מוצגת על ידי כלב ולא על ידי אדם. בסופו של סיפור זה בא האדם על עונשו, בכך שהפך בעצמו ל"משוגע" ומת ממחלת הכלבת. הבחירה לסיים את הסיפור באופן זה עומדת בקנה אחד עם המסר שרוצה עגנון להעביר לקורא לגבי השלכותיה ההרסניות של התנהגות פוגענית שלא לצורך, גם בעבור האדם הפוגע עצמו.

עגנון מוסיף לכלב מימד של דמוניות, ומתארו כמי שתקפו שד. בלק הופך מפלצתי, נקמני, מכושף ברוע, כמיטב המסורת הדמונית (יסיף, 1994). כעסו של הכלב אינו לקוח מעולמם של בעלי החיים כי אם מעולמם הטרגי של בני האדם, ובעיקר מהעולם הדמוני כפי שהוא בא לידי ביטוי בספרות חז"ל ובסיפור העממי. בלק מחפש דרך לגלות את האמת ולנקום ביצחק קומר על מה שעולל לו, ובמובן זה הוא חורג חריגה משמעותית מן ההווה הכלבית שלו, כפי שאנו מכירים אותה.

מימד זה של דמוניות אינו מפחית מתפיסתו של עגנון את בעל החיים כישות עצמאית, כפי שהדגמתי לעיל, אלא מוסיף מורכבות לבניית הדמות. בניגוד לחוקרים אחרים (כגון: שביד, 1958; קורצווייל, 1966; טוכנר, 1968; לי, 1993; ערפלי, 1998; ארבל, 2006), אין אני תופס את דמויות בעלי החיים ביצירותיו של עגנון כייצוג כפילו של האדם, אלא כבעלי ייצוג עצמאי מתוך כוונה להראותם כחלק מהחיים ביקום ולתת להם מקום ראוי בו. במצבים שבהם מתקיים קשר בין אדם לבעל חיים זה או אחר ביצירת עגנון, רוצה הסופר להדגיש באמצעות נוכחותו של בעל החיים את מקומה של אותה דמות אנושית בעולם ואת קרבתה לתחושת שלמות ביחס למעשייה ולמקומה בעולם. אין כאן כפילות, כי אם יחסים המקרינים באופן ישיר

עגנון, ש.י. (תשנ"ח-ד'). ימים נוראים. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עגנון, ש.י. (תשנ"ח-ה'). על כפות המנעול. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עגנון, ש.י. (תשנ"ח-ו'). תמול שלשום. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עגנון, ש.י. (תשנ"ט). עיר ומלוואה. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עגנון, ש.י. (תש"ס). מעצמי אל עצמי. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עגנון, ש.י. (תשס"א-א'). פתחי דברים. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עגנון, ש.י. (תשס"א-ב'). תכריך של סיפורים. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

ערפלי, ב. (1998). רב רומאן. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פז, ע. (עורך) (1986). כרך 6: עופות – תרגולאים. בתוך: אלוך, ע. (עורך ראשי), החי והצומח של ארץ-ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת (עמ' 174). תל אביב: משרד הביטחון והחברה להגנת הטבע.

פישלזון, ל. (1982). זואולוגיה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פרידלנדר, י. (2004). המארג הסאטירי ב"עיר ומלוואה" לעגנון – הערות לסיפורים "הצפרדעים" ו"מזל דגים". בתוך: שמואל יוסף עגנון, מבחר מאמרים על יצירתו, בין הלכה להשכלה. תל אביב: עם עובד.

קורצווייל, ב. (1966). על בלק הכלב הדמוני. בתוך: מסות על סיפורי ש"י עגנון. תל אביב: שוקן.

שביד, א. (1958). כלב חוצות – ואדם. מולד, ט"ז, 381-388.

שושן, א. (1963). אנו ובעלי חיים. ירושלים: שושנים.

שושן, א. (1971). בעלי חיים בספרות ישראל: בין יהודי לבהמתו. ירושלים: שושנים.

שרון, ד. (תשמ"ה). תפקידו של המשל בספרות חז"ל. מחקרי ירושלים בספרות עברית, ז, 90-102.

שקד, ג. (1989). פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

Glotfelty, C. (1996). Introduction: Literary studies in an age of environmental crisis. In: Glotfelty, C. and Fromm, H. (Eds.), *The Ecocriticism Reader- Landmarks in Literary Ecology*. Athens and London: University of Georgia Press.

Love, G. A. (1996). Revaluing nature: Toward an ecological criticism. In: Glotfelty, C. and Fromm, H. (Eds.), *The Ecocriticism Reader- Landmarks in Literary Ecology* (p. 225-240). Athens and London: University of Georgia Press.

Meeker, J.W. (1996). The comic mode. In: Glotfelty, C. and Fromm, H. (Eds.), *The Ecocriticism Reader- Landmarks in Literary Ecology* (p. 155-169). Athens and London: University of Georgia Press.

Rueckert, W. (1978). Literature and ecology: An experiment in ecocriticism. In: Glotfelty, C. and Fromm, H. (Eds.), *The Ecocriticism Reader- Landmarks in Literary Ecology* (p. 105-123). Athens and London: University of Georgia Press.

להתחבר הן לתפיסת חיים אקולוגית, הדוגלת בהגנה על כל השותפים לחיים בביוספרה והן לתפיסה היהודית, כפי שהיא מתבטאת בספרי הקודש ובמקורות היהודיים השונים, המציבה גם היא בתוך סולם הערכים שלה את היחס המכבד כלפי שאר הבריות החיות בעולם.

ביבליוגרפיה

הביבליוגרפיה אינה כוללת אזכורים מן התנ"ך, התלמוד והמדרש, וכן לא את המקורות לדברי חז"ל.

ארבל, מ. (2006). כתוב על עורו של הכלב – על תפיסת היצירה אצל ש"י עגנון. תל אביב: כתר.

באר, ת. (1988). ממי קיבל בלק את אזניו הקצרות, או הגהות הב"ח על 'תמול שלשום'. הארץ, מוסף לתרבות וספרות, 22.07.1988.

בן-מימון, מ. (2008). מורה נבוכים. בתוך: איינולד, ד' (עורך). מורה נבוכים (מהדורת ידיעות אחרונות). תל אביב: ידיעות אחרונות-ספרי חמד.

דבי-גורי, ל. (עורכת) (1987). קורצווייל – עגנון – אצ"ג: חילופי אגרות. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

דוידוביץ, ת. (תשס"א-תשס"ב). היחס לבעלי חיים במקרא ובמקורות היהדות. תלפיות – שנתון המכללה, יב, 85-95.

דוידוביץ, ת. (תשס"ב). בעלי חיים במקרא – היבט ערכי וספרותי. תלפיות – שנתון המכללה, יג, 33-46.

ורסס, ש. (תשל"ח). בין האדם לבעל חיים – מוטיבים וגלגולים ב"עיר ומלוואה". בתוך: שקד, ג. ווייזר, ר. (עורכים). ש"י עגנון, מחקרים ותעודות (עמ' 253-287). ירושלים: מוסד ביאליק.

זווין, ש.י. (עורך) (תשי"ב). אנציקלופדיה תלמודית. ירושלים: מוסד הרב קוק.

חקק, ל. (1973). מוטיב התרנגול ב'סיפור פשוט' לש"י עגנון. הספרות, ד(4), 713-725.

טוכנר, מ. (1968). פשר עגנון. תל אביב: אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת מסדה.

יסיף, ע. (1994). סיפור העם העברי: תולדותיו, סוגיו ומשמעותו. ירושלים: מוסד ביאליק.

כהן, ד. (תשמ"ג). חזון הצמחונות והשלום מבחינה תורנית – אורות – מהמאמרים: אפיקים בנגב וטללי אורות להרב רבי אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל. ירושלים: "נזר דוד" לתורה למחשבת ישראל.

לאור, ד. (1998). חיי עגנון. ירושלים ותל אביב: שוקן.

לי, ר. (1993). עגנון והצמחונות. תל-אביב: רשפים.

סליי, מ. (תשמ"ח). חיתו ארץ: ענייני הטבע וביחוד מעמדו של בעל החיים במקורות היהדות: ספרי חז"ל, הלכה ואגדה, קבלה, מחשבת ישראל, פסקי הלכות ושו"ת. ירושלים: שם.

עגנון, ש.י. (תשל"ח). התנצלות המחבר ועוד ליצחק (הושט מתמול שלשום).

בתוך: שקד, ג. ווייזר, ר. (עורכים). ש"י עגנון מחקרים ותעודות. קבצים לחקר הספרות העברית. ירושלים: מוסד ביאליק.

עגנון, ש.י. (תשנ"ח-א'). אורח נטה ללון. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עגנון, ש.י. (תשנ"ח-ב'). אלו ואלו. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.

עגנון, ש.י. (תשנ"ח-ג'). הכנסת כלה. מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעיזבונו של המחבר. ירושלים ותל אביב: שוקן.